

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Jonas Basanavičius asmeniniame ir viešajame gyvenime

2012-09-17

ŽURNALAS: KRANTAI

TEMA: Tarpukario Lietuva

AUTORIUS: Algirdas Grigaravičius

DATA: 2012-09

Jonas Basanavičius asmeniniame ir viešajame gyvenime

Algirdas Grigaravičius

Rašyti apie asmenybę, nutolusią per visą šimtmetį ir tapusią simboline figūra, skverbiantis į tokio žmogaus charakterį, nėra dėkinga užduotis. Patekusi į viešąją erdvę, ilgainiui ji nublanksta su prisegta visuomenei reikšmingų kelių savybių etikete, tad lieka bandyt pasekti realių įvykių ir situacijų pėdsakais ano meto laiškuose ir spaudoje. Raktiniai žodžiai Jonui Basanavičiui apibūdinti būtų *mokslininkas, daktaras, romantikas* ir *suvalkietis*. Tai akivaizdu autobiografijos tekste ir susirašinėjime. Įtikėjęs mokslo galybe poetiškos sielos jaunuolis, gimęs taupiu, darbščių ir kieto būdo svajoklių krašte, veikloje vadovavęsis pozityvistinėmis nuostatomis, praktikoje, kaip gydytojų profesijos atstovas, rinkęsis taikias veikimo priemones. Kilmė, artimoji aplinka bei profesija neišvengiamai turi įtakos asmenybės brendimui, jos mąstymo ir veiklos ypatumams, o jei žmogui lemta tapti tautinio judėjimo lyderiu, tai galimas jo poveikis ir bendražygių vertybių pasirinkimui bei jų įgyvendinimo būdams.

Pasirinktą aštresni viešojo lietuvių gyvenimo epizodai arba konfliktinės situacijos ryškiau atskleidžia asmenybės bruožus. Antrųjų pusių vaidmuo veikėjų vyrų gyvenime neabejotinas, bet Jonas Basanavičiaus, anksti tapęs našliu, visas jėgas skiria lietuvių bendruomenei ir jos tautinės sąmonės puoselėjimui, – taigi, nors ironiška, bet be moters parodyti žmogiškąsias savybes daug sunkiau...

Žemiškesniam vaizdiniui pateiksime tokias žinias: svėrė apie 65–66 kilogramus, 174 cm ūgio, plaukai vešlūs, rusvi, akys žydros, nosis taisyklinga, veidas pailgas, ypatingų žymių neturi; rengtis mėgo solidžiai, kiek dabitiškai, nuo 1889 metų visada vaikščiojo su prabangia lazda (jų turėjo ne vieną, o parsigabentąją iš Bulgarijos galima pamatyti jo memorialiniame kambaryje Signatarų namuose, joje įtaisyta geležtė apsiginti nuo užpuolikų); nerūkė, apsigyvenęs Varnoje, tapo abstinentu, šokti neišmoko, kavinių ir pasilinksminimų vengė, buvo nepaprastai darbštus ir pedantiškas, grįžęs į Vilnių stengdavosi gultis pusė vienuoliktos vakaro, taip elgdavosi ir per Naujuosius metus,

apie save ir asmeninį gyvenimą pasakoti nemėgo ir kalbą stengdavosi nukreipti kita tema, labiau patiko būti išklausomam negu klausytis; kaip inteligentas kiekvieną dieną pradėdavo nuo spaudos skaitymo, kol pinigų turėjo, pagrindinius lietuvių ir Rusijos laikraščius prenumeravo, po 1919 metų tai daryti eidavo į Vilniaus lietuviškų laikraščių redakcijas. Daktaro kuklumą išskiria dauguma amžininkų. Rašytojas modernistas Juozapas Albinas Herbačiauskas, giminaitis iš motinos pusės, nekrologe minėjo, kad, sutikęs 1924 metų liepą viešintį Kaune, pasakė: „Jūsų knyga 'Iš vėlių bei velnių gyvenimo, labai man naudinga“, o senelis ramiai kaip vaikas nusišypsojęs ir taręs: „Ar tikrai? Kaip aš džiaugiuosi, kad tau buvau kuo nors naudingas!“[1] 1906–1907 metais parašė jam keletą graudžių studento laiškų ir buvo materialiai paremtas, už ką nuoširdžiai dėkojo[2]. Rašytoja Ona Pleirytė-Puidienė savo dienoraštyje užfiksavo jo apsilankymą 1905 m. spalio 5 d. „Vilniaus žinių“ redakcijoje. Įėjus visi buvę patalpoje atsistojo, o jis sveikinosi su tokia malonia šypsena. Savo įspūdį rašytoja apsakė taip:

Tai aukštas, gražus elegantiškas ponas, kokių 50 su viršum metų – gražus kiekvienu veido bruožu, kiekvienu judesiu. Jame žymu civilizacija, erudicija, jis patraukia į save savo išvaizda, bet už jų jauti ir tą vidurinę dvasios galią, kuri pavergia sielas. Deja, tokių žmonių čia [Vilniuje] nedaug ir gal būt tiktai antra trečia karta išauklės tikrus lietuviškus inteligentus.

Rašytojai daktaras pasakė, kad tokių mokytų lietuvių labai reikia[3]. Po kelių dešimtmečių atsiminimuose „Vilnius ir d-ras J. Basanavičius“ Ona Pleirytė-Puidienė pažymėjo imponantišką išvaizdą – aukštas, rafinuotą manierų, „aristokratinio maštabo“: „Ypatingai graži galva su vos pasidabruotom tamsių plaukų garbanom ir klasi[ki]niai ryškiu veido profiliu, papuoštu įstabiai giliu akių žvilgiu ir lepiei ugdoma barzda“. Per Didžiojo Vilniaus seimo posėdžius kilus įtampai ir triukšmui, didinga aukštoje scenoje jo figūra tildė įsikarščiausias aistras: „Vyručiai, tolerancijos! Vienybė!.. Vienybė ir darbo dėl vieno visiems bendro tikslo...“ 1922 metų rudenį sutikusi Kaune juodu, bet parudusiu paltu, bylojančiu apie neturtą, ir pageltusiu veidu. Atpažinęs rašytoją iš balso[4]. Panašų įspūdį galima aptikti socialdemokratų simpatiko Pelikso Bugailišio atsiminimuose – daktaras turėjęs imponantišką, beveik didingą išvaizdą esant viešuose pasibuvimuose, tačiau tarp knygų ir rankraščių, ką su meile kaupė ir atsidėjęs globojo, atrodė daug paprastesnis[5].

Būta jautraus ir sentimentalus, nesyk, paklaustas apie mirusią žmoną Elę, ašarodavo, o 1926 metų pabaigoje Danieliaus Alseikos žmonai Veronikai, žymiai okulistei, perdavė saugoti jos aukso siūlais išsiuvinėtą medžiagą šliurėms, matyt, vestuvinę dovaną, kurią visą gyvenimą saugojo kaip relikviją, bet silpstant sveikatai suprato, kad teks skirtis[6]. Negalėjo pakęsti grubumo bendraujant ir buvo lengvai pažeidžiamas. 1913 metais Amerikos lietuvių kolonijose kartu su Martynu Yču rinko aukas Tautos namams Vilniuje, organizacinis centras buvo Čikagoje, „Lietuvos“ redakcijoje, kur daktaras kasdien lankėsi domėdamasis vietinėje spaudoje nušviečiamu aukų vajumi. Kartą socialistinis „Keleivis“ išvadino jį „kraujageriu“, tai redaktorius Bronius Balutis pasirūpino, kad laikraščių numerių su nekultūringais pasakymais negautų pasiskaityti. Kai Indiana Harbor miestelyje vietinis mažaraštis saliuininkas klebono pristatomam daktarui paplojo per petį ir riebiai rusiškai nusikeikė, šis labai išgyveno ir norėjo išplaukti namo, sakydamas: „Bet kam jis koliojasi? Taip aš savo gyvenime nebuvau įžeistas. Pas jus čia laukiniai žmonės...“[7] Susirašinėdamas su jam artimais

žmonėmis, vengė formalumų. Sakysim, 1912 m. gegužės 14 d. laiškyje Juozui Tumui į Laižuvą išreiškė norą pamatyti „patrakusią“ to krašto gamtą – galėdamas atvyktų ir nelaukiamas – ir nuoširdžiai baigė: „Spaudžiu delną!“[8]

„Blūdo“ autoriaus Julijono Lindės-Dobilo (1872–1934) nuomone, ir pažinęs Vakarų Europos kultūrą, daktaras netapo koku didvyriu, bet pasiliko kuklus, tylus, ramiai savo darbą dirbantis lietuvis. Prisiminė jo viešnagę Panevėžio valstybinėje gimnazijoje 1922-ųjų pabaigoje. Garbingasis svečias atrodė labai nesveikas ir silpnas, atsiprašė, kad jam sunku kalbėti. Atsakydamas į direktoriaus Jono Yčo žodžius, kad patriarcho veiklą vainikavo Lietuvos nepriklausomybė, greitai, lengvai ir aiškiai ištarė: „Nieko mes nemanėm, apie jokiais nepriklausomybes nesvajojom. Mes žinojom, kad reikia tauta kelti, ir dirbom“. Istorikas įsiminė juos visam gyvenimui, džiaugdamsis kad kuklus senelis ne tik kėlė tautą, bet vedė ir toliau į kultūrinį renesansą[9]. Studento Jono Basanavičiaus butis Maskvoje bylojo besiformuojant veiklią, visuomeniškai angažuatą asmenybę ir tautinį idealistą. Mikalojus Katkus (1852–1944) rašinyje „D-ro Jono Basanavičiaus asmenybės apibūdinimas“, rašytame, matyt, 1932-aisiais minint penktąsias mirties metines, kritiškai vertino perdėtą jo garbinimą, laikė laimės numylėtiniu, kuri ir mirties dieną tinkamai parinkusi. Daktaras Maskvoje gyveno ne pigiame Tverės bulvaro kvartale, kur įprastai kambarius nuomojosi universiteto studentai, o pasirinko kopti į penktą aukštą kampiniame Kuznecko ir Tverės bulvarų name ir mokėti brangiau, kad neturėtų kaimynais studentų lenkų. Jis buvo džentelmenas, rengėsi padoriai ir moderniai, žiemą vilkėjo geltonus kailinukus, su jais važinėjo į namus Kalėdų atostogų ir ožkabaliečiams atrodė ne bet koku ponu. Mikalojus Katkus rašė, kad jau studentu būdamas jis dėjosi didžiu: šnekėjo ne apie smulkmenas, o ką jam teks veikti ir padaryti po dvidešimties metų, ketino apsigyventi Prūsijoje, netoli sienos, ir iš ten veikti Lietuvą raštais, o Jonas Šliūpas pranašavo, kad Lietuva būsianti tvirtove tarp Vokietijos ir Rusijos. Rodė kelis talpiai prirašytus susigulėjusios išvaizdos sąsiuvinius ir sakė, kad tai jo rašyta Lietuvos istorija. Katkus spėjo, kad jie prirašyti dar būnant gimnazistu (matyt, tai buvo 1876 metais Petro Vileišio ragintos parengti studijos apie Kęstutį tekstas). Gyvenamasis daktaro kambarys neatrodė studentiška: stalelis stovėjo ne prie lango, o viduryje, šalia etažerės, prikrautos knygų. Tuščios kalbos jo nedomino, o rimta patriotiška tema labai greitai įsikalbėdavo, bendrauti su juo buvo lengva, nuoširdžios ir draugiškos šnekos nepritrūkdavo niekad, rasdavosi ir taurė vyno, o tai jau ne studentiška tradicija[10].

1940 metais Antanas Poška paskelbė 1936-ųjų vasarą Bulgarijoje surinktus atsiminimus apie Joną Basanavičių. Iš jų įdomesni ligoninės slaugės Lom Palankoje (1890–1892 metais) Eugenijos Filčevos-Kliaurskos atsiminimai, nepaisant jos žmonių aplinkai nebūdingo žodyno, matyt, sukilinti surašinėtojo.

Kada aš pradėjau tarnauti, jo žmona jau buvo mirusi. Jis tada buvo taip prislėgtas ir užsidaręs, kad mes visi stebėjomės, kaip jis visa tai gali pakelti. Vienintėlis jo nusiramimas būdavo, kada jis kasdieną, nežiūrint ar lyja, ar sninga, nueidavo valandai ar pusvalandžiui prie savo žmonos kapo. Jis veik nemiegodavo ir nevalgydavo, visą laiką atsidėjęs sekė ligonius ir rašė rusų kalba disertaciją apie vidurių šiltinės diagnozę bei galimumus ją gydyti. Man tekdavo kartais jį pavaduoti tame nuolatiniame ligos progreso stebėjime. Būdamas didelis žmogus ir turėdamas nepaprastą erudiciją, jis nenorėjo niekšiška baigti savo gyvenimą ir pabėgti iš jo. Nors jo gyvenimas, kaip mes visi aiškiai matėme, buvo begalinė kankynė ir jis buvo pasiryžęs nusižudyti

garbingu būdu, t. y. pasišventęs mokslui. Prieš išvykstant jam į Varną jis buvo jau atsigavęs ir dažnai net mėgdavo vieną kitą linksmesnį šposą padaryti. Jis turėjo labai stiprią valią ir naudojosi hipnotizmu. Jo pasirodymas ligoninėje kažkaip įtikinančiai veikdavo ligonius, ir mirštantieji užmiršdavo apie savo skausmus. Jis dažnai mėgdavo sakyti ligoniams: „Nei tamsta sergi, nei tamstai nieko blogo atsitiko, esi pavargęs ir susinervinęs, pailsėsi ir išeisi sveikas“. Taip dažniausiai ir atsitikdavo. Bijančius mirti jis mokėdavo padrąsinti ir nuraminti ir jie ramiai užmigdavo. Jį dažnai iškviesdavo kiti daktarai į Vidiną, į Sofiją ir kitus miestus konsiljumams. Man pasakojo, kad jis prieš išvažiuodamas norėjęs vesti antrą kartą kažkokią čekę našlę, bet tosios sūnus vėliau ją išsikvietęs į Čekiją. Jį išleisdami iš Lomo mes visi verkėme, ir jis mūsų prašė, jeigu mes jį gerbiame, tai kad neužmirštume aplankyti ir prižiūrėti jo žmonos kapo, kuri taip pat labai mylėjusi lomiečius. Kol aš dirbau Lomo ligoninėje, jis dažnai atvažiuodavo ir apsistodavo pas dr. Angelovą, kuris vėliau jam išvykus vedė ligoninę. Jie buvo geri draugai ir dr. Angelovas rūpinosi paminklo pastatymu, kaip Basanavičiaus įgaliotinis. Prieš išvykdamas į Europą iš Varnos jis dar aplankė savo žmonos kapą[11].

Daktaro būta gana išsiblaškiusio žmogaus. Toks bruožas, įprasta, priskiriamas mokslo vyrams. Pasak įrašų autobiografijoje, Vilniaus geležinkelio stotyje jį bent penkis kartus apvogė: dažniausiai netekdavo auksinio kišeninio laikrodžio, kailinių ar lazdos su brangiu bumbulu, kartais tik kailinių. Ir rengėsi neprastai – 1908 m. sausio 25 d. Vilniaus lietuvių savitarpio pašalpos draugijos būste jam pavogė 200 rublių vertės kailinius[12]. Buvo taikus, vengė konfliktuoti. 1910 metų birželio 21 d. kasinėdamas Raginėnų piliakalnį, netoli Smilgių, kur rado žalvarinę apyrankę, karolius ir kitokių senienų, „tamsesniems“ ūkininkams, anot „Lietuvos žinių“ žinutės autoriaus Kasiko, neleidus toliau rausti, nenorėdamas kelti triukšmo pakluso ir išvažiavo, nors visus reikalingus valdžios leidimus turėjo[13]. Dėl asmens garbės įžeidimo nenuolaidžiavo ir kaip europinės kultūros žmogus galėjo kreiptis į teismą. Tų metų liepos 27 d. viename iš Vilniaus teismų turėjo būti nagrinėjama byla dėl lenkų humoristinio žurnalo „Vilnianka“ redaktoriaus Rolicz-Chrosnickio veiksmų. Šis išsigandęs slapstėsi[14]. Autobiografijoje įrašyta, jog birželio 2 d. įteikė prašymą Vilniaus apygardos teismo prokurorui, kad iškeltą bylą už šmeižimą, 26 dieną dėl to lankėsi pas tardytoją. Gindamas viešai įžeistą garbę, Jonas Basanavičius ne tik ironizuodavo, bet galėjo būti ir sarkastiškai negailestingas. Iškalbinga istorija susijusi su savamoksliu žurnalistu, žemaičiu nuo Švėkšnos Antanu Daukša, Kaune leidusiu „Lietuvos balsą“, kai jis per rinkimus į I Dūmą 1906 m. kovo 25 d. paprašė daktarą materialiai paremti laikraštį, kitaip grasino kreiptis į dvasininkus ir išardyti pasiektą lietuvių rinkikų susitarimą su žydais. Basanavičius jo atsikirtinėjimų logiką vadino „šunadvokatiška“, patį – doros „akademiku“, nes valsčiaus raštinėje tūnojęs žmogelis pasiskelbė visų įmanomų draugijų nariu, savo leidinyje napoleoniškai pasigyrė, kad jam panorus per rinkimus susivienyti su bajorais, niekas nebūtų galėjęs pasipriešinti[15]. Pridursime, kad Pranas Klimaitis, matyt, tikėdamasis ateityje tautinių demokratų laikraščio, sutiko redaguoti ir išleido tris pirmuosius „Lietuvos balso“ numerius, bet leidėjas dėl galimybės gauti carinės valdžios dotaciją įstojo į oktiabristų (Rusijos monarchistų konservatorių) partiją[16].

Dėl viešo reikalo galėjo pasielgti principingai, nutraukdamas santykius ir su „Aušros“ bendražygiu. Tai susiję su Martynu Jankumi ir daktaro jam patikėtu susirašinėjimu laikraščio reikalais arba vadinamuoju „Aušros“ archyvu, kurio prireikė švenčiant dvidešimtąsias jos pasirodymo metines. 1903 m. kovo 23 d. kreipdamasis tiesiog

„Tautietei!“, o ne „Mielas Tautietei!“, parašė:

Man gailu tik laiko, kurį taip neproduktyviškai praleidau su tavimi susirašinėdamas. Ant tavęs, kaip matau, mano žodžiai be įtekmės liekti, nors tu ir ne kūdikis, idant suprast negalėtumei. Kai suaugęs kreivai pasenęs medis, taip ir žmogus be patogios etikos – nepataisytini.

Paliekant tad tavo vertą ypatą su jos visais sofizmais, dialektika bei bitėnišką filosofiją šalyje nuo mūsų kaino reikalo – prašvietimo to laiko, kada atsirado „Aušra“ – aš ketinu – teikies tai žinotie – publikuoti „Vienybėje“ dokumentus iš ano laiko, kurie dar pas mane likę, tokiu būdu ir tave darbop kviesdamas. Jei kas bus mano neteisiai aprašyta, tu, kaip turintis „Aušros“ archyvą, galėsi vienur kitur pataisytie. Tai bus, viliuos, lietuviams „pamokslas“, o „Aušros“ istorikui ant pasinaudojimo.

Šituomi aš užbaigiu paskutiniu kartu personiškus susinešimus su tamista ant visados[17].

Galima suprasti Martyną Jankų, ketinusį apsidrausti senatvėje „kozeriniu“ argumentu, tačiau santykius jis galutinai pagadino, 1903 ir 1907 metais išleisdamas Augustino Janulaičio pamfletus, jaunatviškai ir beatodairiškai malančius daktaro bei kitų lietuvių kilimo teorijas[18]. Šisai buvo aktyvus Lietuvių mokslo draugijos narys, tačiau 1908 metais pakritikavęs „Vilniaus žiniose“ (Nr. 268–269) romantinę jos veiklos linkmę ir antrą „Lietuvių tautos“ knygą, su daktaru gerų santykių toliau galėjo vargiai tikėtis. Pastarojo plačiausias atsakymas, spausdintas per keturis gruodžio numerius (Nr. 285–288), kaltino subjektyvizmu, socialdemokratiškomis pažiūromis istorijos mokslui vertinti, menku mokslo cenzu. Janulaičiui užkliuvo Basanavičiaus informacija „Viltyje“ apie „Lietuvių tautos“ antrąją knygą, esą parašyta ji kaip „visokių garbės godžių žmonių, [kurie] daro sau reklamą, girdami patys save, nes žino, kad niekas kitas jų nepagirs“, o trakologija trenkianti viduramžiais, tai nėra naujas lietuviškasis mokslas, tai tik sulietuvintas svetimas pelėsis, metodas įrodymus grįsti kronikomomis ir filologija esąs nekritiškas ir klaidingas. Vieninteliai vertingi leidinio tekstai – medžiaga rašytojų biografijoms, bet ir ta netinkamai paskelbta, nes šalia laiškų vertimų nėra originalo teksto. Iškalbingai atsitiko su papildomu atsaku Janulaičio kritikai. 1908 metų gruodžio 3 (16) d. daktaras kreipėsi į „Vilniaus žinių“ leidėją Joną Vileišį, prašydamas prie išspausdinto atsakymo priedėlį pateikti laikraštyje žodis žodin, ir padejavo, kad yra priverstas atsitraukti nuo ramaus kultūrinio darbo bei su tuo „maniaku rimavotis“ (bartis, ginčytis)[19]. Redakcijos vardu Gabrielė Petkevičaitė 1909 m. sausio 17 d. atsakė, kad tekste nieko nauja apie kritiką nepasakyta, – redakcija gavusi keletą skaitytojų laiškų, kuriuose meldžiama daugiau Janulaičio biografija „nevašinti“, nes jos žinoti nenori, – taigi todėl ir nespausdins. Po jos tekstu yra kitos dienos Juozo Tumo prierašas, kad „Viltis“, išspausdinusi tekstą, suteiktą progą Augustinui Janulaičiui ją iškoneveikti, – taigi „tarp durų kišti savo pirštą“ nenorėtų. Nusivylęs daktaras sausio 21 dieną raudonu rašalu prirašė, jog tai „pirmutinis“ straipsnis, kurį redakcija atmetė, jo nestebina, kad G. Petkevičaitė gina kritiką, jo paskvilį laikydama kritika, pati ją išmanydama tiek, kiek ir estetiką; pabaigdamas priduria: „apie Tumo šiaudadūšystę neminėsiu“[20]. Galima sakyti – tai išskirtinis Jonui Basanavičiui „suasmeninimo“ atvejis, parašytas sau, bet emocija tikra. Atvirame laiške „P. Basanavičiui“ dėl jo pareikštos kritikos bei pastabų vertinant antrosios „Lietuvių tautos“ knygos recenziją, Janulaitis užsigavęs pareiškė:

Jisai šiaip rašo apie mane: „neišmanėlis“, „veda ginčą tokiu būdu, kuri dar gi morališku vadinti negalima“, „gatvininko būdu pravardžiuoja“, „nuo kelionės (į Mažąją Aziją) apsišvietęs jo protas ir, rasi, kur pakelėje būtų lauk išmetęs savo kūdikišką vienpusiškumą“, „nesąžinišku būdu iškraipo žodžius“ ir t. t. Paprastoj žmonių kalboj vadinama tai koliojimais. Atsakyti ant jų man neprideri, nors ir tilpo „Vilniaus žiniose“, jie charakterizuoja tik patį p. Basanavičių ir telieka jo nuosavybe[21].

Martynas Jankus neliko skolingas daktarui už aštrų laišką ir perleisdamas Mečislovo Davainio-Silvestraičio (Vyturio) „Tėvynainių giesmę“, savo „Priežodyje prie antro išleidimo“ netiesiogiai kaltino dėl „Aušros“ žlugimo, nes 1885 metais pasirodžius jo trakologiniams tyrinėjimams „Žiponė“ ir kitiems „svaiguliavimams“, nupuolė autoritetas ir apšviestiesni žmonės pradėjo leidinio gėdytis, taip leidiniui prarandant skaitytojus ir šelpėjus[22]. Tekste praslysta ir abejonė Basanavičiaus katalikiškumu.

Sąjungos lietuvių kalbai į Romos katalikų bažnyčias Lietuvoje pagražinti sumanytojai buvo sutarę parengti atsaką į 1905 metų pabaigoje Varšuvoje išleistą spaudos straipsnių rinkinį „Lietuvių klausimas lenkų spaudoje“. Vilniečiai inteligentai surinko 220 rublių, o 332 rublius (166 dolerius) atsiuntė JAV lietuviai. Jonas Kriaučiūnas parengė 1905–1906 metų poleminius lietuvių spaudos straipsnius ir atspausdino 1 200 egzempliorių tiražu, įžanginį žodį parašė Liudas Gira[23]. Dalį tiražo pasiuntė amerikiečiams, keletą šimtų knygų – vilniečiams, kitas pasilikdamas sau. Gauti JAV lietuvių pinigai turėjo likti Basanavičiaus žinioje, tačiau Kriaučiūnas 150 rublių perdavė dar neįregistruotos Sąjungos išdininkui Juozapui Ambraziejui. Tokius faktus pateikė išlaidų apyskaitoje[24]. Basanavičius smarkiai supyko dėl neaiškių finansinių aplinkybių ir laiškelyje pareiškė: „Jaunas Tamsta esi vyras, su pažeista reputacija toli nenuvažiuosi“[25]. Kai Basanavičių pastebėjo perduodant Amerikos lietuvių siųstus pinigus „Vilties“ redaktoriui Antanui Smetonai, Juozapo Ambraziejaus leidžiama „Šviesa“ pakėlė triukšmą, jog Vilniaus vadavimo iš lenkų nagų pinigai atiteko endekų tarnaitėi „Vilčiai“[26]. Tautinio atgimimo veteranas aiškino, jog pinigus jam davė kaip kultūrinės Vilniaus lietuvių draugijos pirmininkui. Pirmajame atsakyme Jonas Basanavičius „Šviesos“ publikacijoje panaudotas žinias apie jo asmenį laiko melagingomis ir vadina šmeižtu, tačiau Sąjungą įvardija kaip vieną svarbiausių tautinio judėjimo institucijų, kurios nariai turėtų saugotis paversti leidinį „asmeniškumą sandėliu“, o antrasis palydimas Sąjungos valdybos 1909 m. sausio 5 d. nutarimo tekstu. Valdyba, siekdama baigti nesusipratimus, nusprendė pranešti visuomenei, kad neperiodiškai leidžiama kunigo Juozapo Ambraziejaus „Šviesa“ nėra jos leidinys ir nieko bendra neturi su Verkių pirkimo sumanymu[27]. Toks griežtumas radosi, nes „Šviesoje“ kriptonimu „K. S. L.“ prisidengęs autorius, gindamas Sąjungą ir leidėjo teisę rašyti apie savo išrastus vaistus, priekaištavo Basanavičiui, jog, kviečiamas į Sąjungos susirinkimą, jis pareiškė: „Tegul ją velniai ima, jos nereikia, mes mokslu turime žmones šviesti“.[28] Po įstatų įregistravimo 1907 m. spalio 25 d. susirinkime valdybos pirmininku buvo išrinktas Jonas Kriaučiūnas. Sekretoriumi ir išdininke išrinkti Liudas Gira ir Emilija Vileišienė pareigų atsisakė. Antrą kartą balsuojant, išrinktas Juozapas Ambraziejus ir Donatas Malinauskas, o valdybos nariais – kauniečiai Tomas Žilinskas ir Saliamonas Banaitis. Basanavičius nedalyvavo. Tačiau po metų radikaliųjų tautininkų įtaka buvo gerokai susilpninta, gruodžio 14 d. pirmininku išrinkus Donatą Malinauską, o sekretoriumi ir išdininku Juozą Bagdoną ir Joną Basanavičių. Daktarui buvo svetima, ką išipareigojus viešai, nieko neveikti. Duotas žodis, narystė visuomeninėje institucijoje ar jos vadovybėje tais laikais reiškė

griežtą vidinį įsipareigojimą ir atsakomybę. 1909 metų vasario 14 d. laiške Sąjungos lietuvių kalbai į Romos katalikų bažnyčias Lietuvoje pagražinti pirmininkui Donatui Malinauskui Basanavičius piktinasi valdybos apsileidimu ir praneša, kad išstoja iš valdybos, – jeigu mano, kad šiame laike ji nereikalinga, lai sušaukia visuotinį narių susirinkimą ir likviduojasi[29].

Pas daktarą tarnavusi Ieva Lingiūtė apie jo buitį Vilniuje pasakojo:

Parėjau, atsimenu, pas jį tarnauti. Kambariai šalti, indaujoj tik šmotas supelėjusių kazokiškų lašinių ir sūrio akmeninio pusė. Persigandau. Pone Dieve, kaip gali šitaip gyventi toks didelis ponas! Apkūrinau, apsitvarkiau, valgio pateikiau. Pasitikėjo manim ponas ir visą namų gospadorystę atidavė. O jis tik rašė ir rašė. Kas reikia pasakydavo, ale niekad nesibardavo. O jei ant ko ir labai supykdamo, tai niekad nekeikdamo. Ale man ir keista net būdavo, kaip vyras gali šitaip visiškai nekeikti.

Aš vis ir sakau: kad žmonės gyventų ir dirbtų kaip dr. Basanavičius, pinigų per galvas turėtų. Ai, daug dirbo ir taupus buvo. Aliai plutelę duonos su arbata suvalgydavo, nei trupinėlio be reikalo nenumesdavo. Svečių jis nemėgo, nes tai brangiai kaštuoja. Kartą atvažiavo iš toli kažin koks didelis ponas, mokytas labai. Tai daktaras ir klausia: „Ievut, kiek kaštuotų geri pietūs tokiam ponui iškelt?“ Pamislįjau, paskaičiavau: „Na gi, apie 10 zlotų“. – „Oi, per brangu, tegu nueis į valgyklą“, – numojo ranka ponas. Ale jis ne sau taip taupė, ne sau turtus krovė. Aukodavo ir aukodavo tiems mokiniams. Ir visą gyvenimą jis jau šitaip: visa mokiniams, Lietuvai! Kai pamislįji žmogus, kur nepapuoli per savo amžių: buvau 8 m. pas dr. Matulaitį, 4 m. pas dr. Domaševičių, o pas dr. Basanavičių net 12 metų. Būčiau ir lig šiol tebebuvus, kad Dievas nebūtų ano pašaukęs.

Kartą ir susipykom mažumėlį. Atvažiavo kažin kokių ten knygų. Nešiau, kroviau visą dieną. O buvo šventa diena. Aš ir pasakiau: „Aš, ponas, šventą dieną nedirbsiu“. O jis: „Kai yra svarbaus ir greito darbo, reikia ir šventą dieną dirbti“. Norėjau išeit, ale paskui jau leido visada bažnytėlėn ir šventą dieną nieko nebeužduodavo dirbti, tik pietus išvirdavau. Jis pats taip neidavo bažnyčion, ale su mokiniais, su lietuviais, – visada. Jis gi su Vileišiu ir Šv. Mikalojaus bažnyčią atnaujino. Kartą aš jam ir sakau: „Ponas, – sakau, – rašai, rašai visokias knygas, parašyk bent vieną maldaknygę“. Tai jis man sako: „O kunigai ką veiks? Mes rašom svietiškas, o jie tegu rašo dvasiškas“. O jau knygas kaip jis šėnavodavo! Pilnas kambarys, o ant stalo – iš tarp knygų stirtų vos pono galva matydavos. Kartą atėjo pačtalijonas ir vieną prancūzišką knygą nuo stalo paėmė. Ai, kaip ponas striokavojos! Man ir dyvai, kad taip vienos knygos gaili. Sako, kokia ten labai svarbi, tik viena tokia tesanti. Atrado pas tą pačtalijoną. Tai tik išbarė, ale nekeikė, ir dovanujo, milicijai neatidavė. Geros širdies buvo ponas.

Tai nieko daugiau mano ponas neveikė, tik vis rašė ir rašė. Berašant ir atradau nukritusį. Mat, jau seniai širdies ligą turėjo. Paguldžiau šiaip taip ant sofos, nubėgau pas daktarus. Nuvežė į klinką. Dr. Legeika iš karto pamatė, kad mirs. Nueidavau vis klinikon, nunešdavau laiškus. Tai pažiūrėdavo į mane ir sakydavo: „Ievut, eik – vieni namai, kad knygų kas neišneštų“. Taigi, parskubu namo, o vakare atbėga daktaras – mirė jau mano ponas. Tai tik insižiūrėjau į šitą va abrozdėlį, kurį ir dabar tebeturiu, ir sustingau. Tai daug pagrabų buvo, ale tokio kito nebuvo. Kad svieto daugybės, kad sakė prakalbas visokiom kalbom. Ir mane pašėnavojo: prie pat grabo, prie duobės

leido. Iš tų visų kalbų labiausiai atsimenu, kai vienas pasakė: „Tai vajaunykas dr. Basanavičius buvo: be armotų, o visą Lietuvą užėmė“[30].

1932 metų pabaigos laiške Basanavičiaus raštams leisti redakcijai Vydūnas citavo pas jį viešėjusios Ievos Lingiūtės žodžius:

Basanavičius šaltąjį čyščių [skaistryklą] atsikentė ant žemės, gyveno kaip pūstelninkas [atsiskyrėlis], panardydamo atsistojęs ir pluteles susimerkdavo į arbatą, o daugiau septynių pagalių neduodavo į pečių dėti, tai tik jam nematant daugiau prakurdavau.

Vydūnui tai – taupumo manija, kenkusi sveikatai[31]. Nuo 1924 metų atlyginimą Lingiūtei mokėjo Lietuvių mokslo draugija. Tai buvo 35 zlotai, daktaras porą kartų per metus įteikdavo nedideles dovanų („gratifikacijų“) sumas, jis kas ketvirtį atsiskaitydavo ir su namo savininko Andriaus Domaševičiaus giminaičiu Jelenevskiu už draugijos būsto nuomą, tai padarė ir 1927 m. vasario 1 d. įteikdamas 401 auksiną (zlotą)[32].

1908 metais Bulgarijai paskelbus nepriklausomybę, rugsėjo 24 dieną Jonas Basanavičius pasiuntė telegramą karaliui Ferdinandui I: „Sveikinu Jūsų Didenybę karaliaus vainiką paėmusį, linkėdamas naujai karaliai laimės ir pažangos“. Premjerui Malinovui, su kuriuo kartu buvo Demokratų partijoje, parašė: „Širdingai džiaugiuosi, kad Jūsų kabinetui teko garbė skelbti nepriklausomybę. Tegyvuoja ir težydi Bulgarų Karalija“[33]. Telegramos neliko nepastebėtos carinės valdžios. Žinojo, kad rizikuoja, tačiau nuoširdus džiaugsmas už šalį, paskelbusią nepriklausomybę, vertė nepabijoti viešai pareikšti poziciją.

Kai daktaras buvo reikalingas krikščionims demokratams, šešiasdešimtmečio proga jie galėjo pavadinti jį ir „lietuvystės Moze“, parašę tai po draugišku šaržu, kur jis pavaizduotas su „Aušra“ rankose („Garnys“, 1912, Nr. 2). Dar 1910 metais Adomas Jakštas-Dambrauskas abejojo, ar būsimuose Tautos namuose atsiras vietos kryžiui, nebent muziejuje, sakė jis. Kai 1913 metais Basanavičius užjūrio „Vienybėje lietuvninkų“ pradėjo spausdinti pilną pasipiktinimo ir smerkimo tekstą „Kaip aš nepatekau į Dūmą“, kur krikščionys demokratai buvo stipriai kritikuojami ir koneveikiami už pasinaudojimą juo per rinkimus į IV Dūmą, išvadindamas nesąžiningais veikėjais ir klerikalais, „kultūriniam juokų ir satyros laikraštyje“, leistame Kaune, į klausimą „Ką veikia d-ras Basanavičius“ dygiai atsakyta, kad tuoj pradės rašyti dar ilgesnį veikalą „Kaip aš nepastačiau Vilniuje Tautos Namų“. Daktarui su Martynu Yču LMD susirinkimo nutarimu išvykus rinkti aukų Tautos namams į Ameriką, į klausimą „Ką veikia p. Basanavičius?“ atsakė, jog ten išvyko rinkti medžiagos naujam veikalui „Kodėl aš taip nedaug tesurinkau pinigų „Tautos Namams““[34].

Po 1918 metų daktaras dar gana aktyviai dalyvavo Lietuvių draugijos nukentėjusiems dėl karo šelpti veikloje. 1919 metų gegužės 31 d. posėdyje jis pasiūlė parengti maisto normų kiekvienam žmogui sąrašą, kuriuo vadovaujantis jis būtų skirstomas vaikų prieglaudoms atsižvelgiant į globotinių skaičių. Jam tekdavo tirti draugijos įstaigų tarnautojų skundus, pirmininkauti komisijai tarnautojų algoms peržiūrėti, atlikti inventorizacijas ir turto įkainojimą, 1920 metų vasario 6 d. draugijos komitetas paprašė prižiūrėti jos mokyklas[35]. Tais metais Basanavičius ne kartą tyrė Emilijos

Vileišienės ir bendrabučio mokinių nesutarimus. Birželio 11 dieną perskaičius protokolą, vedėja tame protokole prirašė, jog daktaro tyrimas šališkas, nes tarp skundą pasirašiusių gimnazisčių yra jo dukterėčia Teklė Basanavičiūtė. Liepos 30 d. Basanavičiaus buvo paprašyta ištirti, kodėl Emilija Vileišienė nuskriaudė Aušros vartų bendrabučio gyventoją Magdaleną Tamošiūnaitę. Susipažinęs su Basanavičiaus pristatytais apklausos protokolais, komitetas rugpjūčio 2 d. antrą kartą konstatavo, jog „E. Vileišienė nesuvaldanti savo rankų ir liežuvio“ ir jos atleidimas iš pareigų atidedamas „iki trečio karto“. Įspėtoji komiteto narius išvadino demoralizatoriais. Rugsėjo 10 d. Basanavičius pranešė, kad Didžiosios prieglaudos šeimininkė Opolskaitė yra lenkininkė ir nesugyvena su globotiniais, spalio 22 d. daktarui buvo pavesta patikrinti, ar komiteto žinioje esančios daržovės nedalytos pašaliniais. Lapkričio 8 ir 12 d. daktaras perskaitė savo parengtą raštą generolui L. Zeligowskiui dėl nežmoniško lenkų elgesio su lietuvių kariais belaisviais, o 19 d. informavo, kad iš draugijos sandėlio lietuvių kariams ligoniams, išvežtiems iš barako, išdavė 10 kailinių, 10 porų vyžų, 23 skarulius autams ir kita. Lapkričio 22 d. daktaras paskirtas komiteto išlaikomų mokyklų inspektoriumi, gruodžio 6 d. jam ir kunigui Juozapui Kuktai pavesta aiškintis pas lenkų valdžią kratų komiteto prieglaudose ir bendrabutyje priežastis. 1921 metų balandį daktaras tyrė 700 auksinų vagystę iš prieglaudos tarnautojų (du pabėgę auklėtiniai tai tikrai padarę, bet jų surasti nematęs galimybės), nutarta tarnautojams pareikšti papeikimą, kad vaikai bausti be komiteto žinios. Gegužę pavesta „ištirti lašinių svorio trūkumą“ prieglaudoje, 20 d. daktaras konstatavo, jog tai atsitiko be vedėjos Guobytės blogos valios. Rugpjūčio 29 d. komitetas patvirtino Basanavičiaus parengtą raštą. Suėmus komiteto pirmininką Juozapą Kuklą, daktaras vedė jo posėdžius nuo 1922 m. sausio 23 iki birželio 30 d.[36] Pagal sveikatos išgales daktaras stengėsi atlikti Vilniaus lietuvių inteligento priedermes.

Vilnietis Rapolas Mackonis nekrologe pateikė du epizodus iš bendravimo su daktaru paskutiniaisiais jo gyvenimo metais. Kartą redakcijoje, po 75 metų jubiliejaus minėjimo, kai pagal kasdienį įprotį Basanavičius pervertė gulinčius laikraščius, ištiesė drebančią ranką ir tarė: „Ačiū tamstai, šimtąkart ačiū, kad tamsta savo straipsniuose taip mane išgyrei, o juk aš tiek daug ir neužsipelnijau“. Vytauto Didžiojo gimnazijos folkloristams, kuriuos globojo Basanavičius, suėjus bendrai nusifotografuoti, paklausus apie sveikatą, po valandėlės senelis atsakė: „Ačiū tamstai, ačiū už atmintį. Ot, kaip seno žmogaus“. Užsiminus, kad sunkiai bevaikšto, atitarė: „Žinai, tamsta, netik kojos, bet jau ir šiaip sveikata nepuikiausia. Nors ... darbininkų, kaip matai tamsta, yra jau daug. Bus kam pavaduot...“ [37] Po daugelio metų rašytuose atsiminimuose Mackonis šiltai prisiminė matydavęs daktarą pietaujant labdaringoje lietuvių valgykloje, – jis niekad neužsisakydavo brangaus kompoto, taip patikdavusio jam, kai leisdavo tetos iš Amerikos, troškusias jį matyti ateityje kunigėliu, dolerius.

Stengtasi kiek prasklaidyti ūkanas ties daktaro figūra, suprasti, kaip jame apsigyveno būsimos Lietuvos vizija ir kiek valios bei skausmų kainavo tarnystė jai. Veikloje žymu atkaklumas ir užsispyrimas, aistringas noras įrodyti didingą ir šlovingą protėvių istoriją, meilė Lietuvai ir nusivylimai tautiečiais, žmogiškoji vienatvė, artimų žmonių netektys ir valingos pastangos veikti bei kovoti su neuropatija, principingos nuostatos lenkų ir jų kultūrinės įtakos klausimu, padidintas jautrumas kritikai trakologijos atžvilgiu.

[1] J.A. HERBAČIAUSKAS. Jonas Basanavičius // Pradai ir žygiai. – 1927, Nr. 1, p. 53.

[2] LLTI BR, F2-903, lapai nenumeruoti.

[3] LLMA, F 43, ap. 2, b. 202, l. 15, 17.

[4] LMABRS, F131-424, l. 7, 9, 12, 26-27.

[5] P. BUGAILIŠKIS Gyvenimo vieškeliais. Medžiaga istorijai. – Šiauliai: „Aušros“ muziejus, 1994, p. 149.

[6] Doktorės Veronikos Alseikienės prisiminimai ir laiškai / Sudarytoja Kornelija Jankauskaitė. – Vilnius: Vilniaus skliautai, 2010, p. 101.

[7] Pageltusių lapų kalba // Margutis. – 1955, Nr. 1, p. 9-10.

[8] LCVA, F. 1337, ap. 1, b. 1, l. 146 (M. Biržiškos nuorašas).

[9] Kun. LINDĖ-DOBILAS. Mūsų aukštai gerbiamo patriarcho, daktaro Basanavičiaus, 75 m. sukaktuves bešvenčiant // Panevėžio balsas. – 1926, lapkričio 18, Nr. 46, p. 1.

[10] Mikalojus KATKUS. Raštai: Balanos gadynė; Iš liaudies kūrybos; Iš atsiminimų, straipsniai, laiškai. – Vilnius: Vaga, 1965, p. 382-383, 388-389.

[11] A. POŠKA. Dr. Jonas Basanavičius Bulgarijoje // Darbai ir dienos, IX t. – 1940, p. 345-346.

[12] Vilniuje // Vilniaus žinios. – 1908, sausio 30, Nr. 25, p. 3.

[13] KASIKAS. Plaučauskas [Plaučiškiai] (Rozalimo vls.) // Lietuvos žinios. – 1910, birželio 29, Nr. 51, p. 2.

[14] D-ro Basanavičiaus ir „Vilniankos“ redaktoriaus byla // Lietuvos žinios.– 1910, liepos 28, Nr. 53, p. 2.

[15] Dr. J. BASANAVIČIUS. Prie Antano Daukšos aferos // Vilniaus žinios. – 1906, liepos 28, Nr. 163, p. 2-3.

- [16] J. ŠVĖKŠNIŠKIS. Apie Ant. Daukšą ir jo „Liet. Balsą“ // Vilniaus žinios. – 1906, birželio 25, Nr. 136, p. 2-3.
- [17] J. BASANAVIČIUS. Rinktiniai raštai. – Vilnius, 1970, p. 780.
- [18] Kur lietuvių senovėje gyventa? Patriotiškas vistariškai-arkeologiškas ištyrinėjimas, parašė N.N., D.M. (t.y. D-ras baltosios ir juodosios magijos), prof. nesančio universiteto, sąnarys busenčios lietuviškos akademijos ant Marso ir Mėnesio ir t. t. ir t. t., Bitėnai, 1903; Kur lietuvių senovėje gyventa ir kur bei kokių jų dabar esama? Parašė Dr. Genėjas, profesorius nesančio universiteto, narys busenčios lietuvių akademijos ant Marso, Mėnesio, ir t. t. ir t. t. – Antras, beveik visai naujai parašytas spaudimas, Bitėnai, 1907.
- [19] LNMBR, F43-11, l. 1.
- [20] LLIB RS, F2-2165, l. 1.
- [21] P. Basanavičiui // Vilniaus žinios. – 1909, sausio 10, Nr. 7, p. 4.
- [22] Tėvynainių Giesmė. Parašė VYTURYS. Antrą kartą atspausa. – Bitėnai: spauda ir uždėtuvė M. Jankaus, 1905, p. 3-4.
- [23] Ze stosunków litevsko polskich. Głosy Litwinów. Audiatur et altera pars. – Warszawa, 1907.
- [24] J. Kriaučiūno 1907 m. [gegužės] ataskaita // LLIB RS, F2- 1107, l. 1-2.
- [25] Ten pat, l. 3.
- [26] K. S. L. Ar jiems rūpi Lietuvos ateitis? // Šviesa. – 1908, liepos 8, Nr. 13-16, p. 112-113.
- [27] D-ras J. BASANAVIČIUS. Pataisymas // Viltis. – 1908, lapkričio 5, Nr. 128, p. 2-3; BASANAVIČIUS. Girdėjo skambinant – nežino, kurioje bažnyčioje // Ten pat.– 1909, sausio 9, Nr. 3, p. 2.
- [28] K. S. L. D. Basanavičiaus išmetinėjimams „Viltyje“ atsakymas // Šviesa. – 1908, rugsėjis–spalis, Nr. 17-20, p. 140.

[29] LLTI BR, F2-1903, l. 425.

[30] Alė NAKAITĖ. Iš privataus dr. J. Basanavičiaus gyvenimo Vilniuje // Naujoji Lietuva. – 1943, vasario 16, Nr. 40, p. 4.

[31] LCVA, F 1337, ap. 1, b. 1, l. 8 a. p.

[32] LLTI BR, F22-1153, 1154, 1155, 1158, lapai nenumeruoti.

[33] Lietuvoje // Viltis. – 1908, rugsėjo 26, Nr. 112, p. 3.

[34] Tautos Namai // Garnys. – 1910, Nr. 6, p. 85; Ką veikia D-ras Basanavičius // Ten pat. – 1913, Nr. 4, p. 55; Ką veikia p. Basanavičius? // Ten pat. – Nr. 8, p. 144.

[35] LMABRS, F70-1, l. 31, 59, 64, 73.

[36] LMABRS, F70-2, l. 9 a. p., 17, 22, 27, 30 ir a. p., 32 a. p., 36 a. p., 43, 45 a. p., 47 a. p., 56, 70 a. p. – 80 a. p.

[37] R. MACKEVIČIUS. Liūdesio dienos // Jaunimo draugas. – 1927, Nr. 3, p. 8.